

KOMÁLOVICS ZOLTÁN

A felébredésről

„Minden egyes nappal, a célirányos cselekvéssel és még inkább a célokhoz tapadt emlékezéssel, felbomlasztja bennünk a felejtés szöttejét és ornamenseit.”
(Walter Benjamin)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a szellemtudományok körében napjainkban nagyobb érdeklődés irányul az álomra és álmokközeli tudatállapotokra, mint az ébrenlétre. Az álom problematizációjával foglalkozó diskurzusok közül a pszichoanalízis tájékoztató körét határozta meg leginkább nappal – éjszaka, álom – ébrenlét egymást feltételező kölcsönössége. A kérdést illetően figyelemre méltó az irodalom érdeklődése a pszichoanalízis által feltárt lelki-tudati tartalmak iránt, ugyanakkor legalább ilyen intenzív Freudtól kezdődően az analitikusok érdeklődése az irodalomtörténet legjelentősebb művei iránt.

Úgy tűnik, hogy az elméleti pszichoanalízis számára rendkívül fontos az, hogy tudományos előfeltevései levezetésére és igazolására az irodalomban (és a művészetben) találjon olyan archetípusokat, akiknek tekintélyi szövegben megképződő figurativitása legitimációjává válhat. Ennek a Freud által megteremtett termékeny hagyománynak köszönhetően a művészi fikciók néhány nevezetes teremtettjének személyisége szinte három dimenziójúvá vált, hiszen szavaik és cselekedeteik mögé olyan tudattalan motívációkat állított be az értelmezés, amelyek rendkívül elmélyítették a róluk alkotott, korábban már megszilárdult képet. Talán elég Jacques Lacan nevezetes Hamlet-szemináriumára utalnunk, melynek gondolatai termékeny visszhangot váltottak ki, és nagyon finom vonalakkal rajzolták újra Hamlet alakját.¹

Dolgozatom azt a hagyományt folytatja, amely irodalmi alakok látens tudattartalmait térképezi fel és világítja meg álom és ébrenlét összefüggésében. A vezérfonal számomra az a Walter Benjamin lesz, aki ugyan nem írt tanulmányt a pszichoanalízis tárgykörében, de az Institut für Sozialforschung tagjaként munkatársa volt többek között Erich Frommnak, és gondolkodásának természete, beállítódása is közel hozza őt a pszichoanalízishez.² Írásai látenszen vagy hivatkozás formájában sűrűn tartalmaznak olyan gondolatokat, melyek a pszichoanalízis felől érkező inspirációkként értelmezhetők. Walter Benjamin gondolkodásának legfontosabb tárgyai azok a küszöbtapasztalatok, amik az átjárás, az átmenet közegét és zónáját (Benjamin szavával: auráját) teremtik maguk köré.

Az álomhoz és az ébrenléthez kapcsolódó fogalmi és gondolati ellenpárok a tudattartalmak elkülönülésében a teljes szembenállást hangsúlyozzák. Ez a szembenállás egy olyan teljes oppozíciós rendszert teremtett meg, amiben szinte minden fogalmi tartalmunk elhelyezhető valamelyik oldalon. A dualitások azonban nem mutatják meg a határhelyzeteknek azt a lényegi vonatkozását, ami egymásmellettségükből vagy egymás utániségükből természetes módon fakad: a találkozási felületeket. Az átmenetek strukturálódási formája az összeszövődés, az összeforrás, egy olyan csomózódás, amelybe a szálak különböző időkből, helyekből, tudatállapotokból kiindulva, mint találkozási helyre érkeznek ide. Az összeszövődés ebben az értelemben az alkotóelemek identitásvesztésével jár, a sajátos természetnek már a másik irányába történő tájékozódása és áthangolása. A kölcsönös áthangolódás voltaképpen a másik térére, időre, tudatformára

¹ Lásd Jacques Lacan: Hamlet-szeminárium (részletek). Fordította: Kálmán László. In: Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Bp. Filum. Kiadó, 1998. szerk. Bókay Antal és Erős Ferenc.

² Érdekes életrajzi és elméleti összefüggésekre hívja fel a figyelmet Hárs György Péter Ferenczi Sándor és Walter Benjamin gondolkodását összevető tanulmánya. Rövid idézettel jelzem a problémalátásban megképződő összeszövődést, csomósodást, ami a későbbiekben még fontossá fog válni: „Ezek a pillanatok azok, ahol értelmet nyer az idő, s amelyeket Benjamin és Ferenczi traumának, katasztrófának, veszélynek, felvillanásnak nevez. A történésznek és a terapeutának ilyenkor azonos a feladata: miután „tigrisugrással veti magát a múltba”, egy sokkal aprólekosabb és nőiesebb tevékenység várja. Ezt a munkát, a történet újravarrását Ferenczi „az építés és rombolás /.../ pénelopéi ismétlődésének” nevezi. Éppen attól pénelopéi ez az operáció, mert az igazság lehelete érintette meg a túlról, a tiszta nyelv és az intelligencia birodalmából. „Az embernek néha az a benyomása, hogy az efféle folyamatok realitása bennünk, materialistákban erős érzelmi ellenállásba ütközik; s bár bepillantást nyerünk e folyamatba, mégis úgy érezzük, olyasmí ez, mint Pénélopé vázna vagy álmaink szertefoszló szövete. (Ferenczi)” In: Hárs György Péter: Korrespondenciák: Walter Benjamin és Ferenczi Sándor.

történi ráhangolódás. Álom és ébrenlét közt ez a csomózódó összeszövődés a *felébredés*. Dolgozatom ennek a tudatváltásnak a természetére kérdez rá. Az álom és az ébrenlét köztes tere az irodalom számára szinte a kezdetektől fogva kitüntetett idő és állapot volt, valódi jogait azonban csak a modernitás adta meg. Az emberiség harmadik nárcisztikus sérülése mutatott rá arra a birtokolhatatlanságra, amit az Énnek önmagával szemben kellett megtapasztalnia.

Minden felébredés *orpheuszi pillanat* – s mint ilyen, elsősorban az idő természetrajzáról beszél. Úgy ékelődik az álom és az ébrenlét ideje közé, hogy mindkét időt magába szívja, és átítatja egyiket a másikával. Minden felébredés „kívülről” érkezik, egy olyan odaátról, ami hatalmába keríti az embert. Mintha „belülről” ébredni nem adatott volna meg nekünk. Ezért lehet gyakran az az érzésünk, hogy minden ébredés csoda és döbbenet, melyben ismét birtokba vehetjük a testünket, ami korábban mint öntudatlan tárgy hevert rajtunk kívül, kiszolgáltatottan az éjszaka világának. Önmagunknak e visszanyerése olyan, mintha Orpheusznak sikerült volna napvilágra hozni Eurüdikét, testté tenni a testtelent. Orpheusznak azonban a Másik testét kellett volna visszavennie a feledésből. Egy olyan testet, amelyik önmaga testiségét már régen elfeledte. (Erről a testfeledésről szól Rilke gyönyörű verse, az *Orpheusz, Eurüdiké, Hermész*). Orpheusznak a Másikról szóló álom nem volt elég, ezért az álomnál mélyebbre hatolt. Álma eléréséért álmodnia kellett, de a felébredéskor mindent elvesztett, s álma tárgya örökre felidézhetetlenné vált, mert Eurüdiké egy az övénél mélyebb álom nyugalmanak erejével kivonta magát a dalnok álomhatalma alól. Nem tudjuk, hogy ébredéskor Orpheusz megőrzött-e akár egyetlen képet is a lélek csodálatos tárnamélyéből. Ébredéskor azonban a saját testünk kerül napvilágra, a birtokba vétel tárgyai és alanyai mi magunk vagyunk. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy e birtokbavétel ellenére – túl a testen – *valami* végleg mindig ott marad, mert a csomózódó összeszövődésben identitását, formáját és lényegét veszti. (Ez a valami számunkra Eurüdiké-arcú.) Ez azt jelenti, hogy ez az eltűnés feltétele az ébredésnek, azaz amíg az eltűnőben vagyunk, nincsen ébredés. A felébredés tehát az eltűnő eltűnése, az eltűnő utáni megmaradt birtokba vétele. Ebből fakad a freudi álomértelmezés drámaisága, hiszen kíváncsisága csak ahhoz a megmaradthoz képes hozzáférni, aminek a megmaradási feltétele éppen az eltűnő eltűnése. A felébredés nem pusztán átbillenés az egyik létből a másikba, hanem egy olyan tér-idő megteremtődése, melyben az egymáshoz és egymásba kapcsolódó szálak, szövetek felismerik a másik szál, szövet másságát, hogy abban folytatódhassanak. A felébredés összeszövődés: álomevidenciák és valóságvidenciák olyan pillanatnyi egyensúlya, ami talán a tudat legteljesebb és legintenzívebb működésformáit tudja mozgásba hozni. A felébredés (és az elalvás) során képződő különös állapot pszichológiáját és poétikáját talán senki sem ismerte és élte meg olyan intenzitással, mint Marcel Proust. *Az eltűnt idő nyomában* áradó regényfolyama kizárólag ebben a sajátos térben és állapotban formálódik meg, kezdi meg burjánzását. Az első könyv, a *Swann* esetében a felébredés a szó, a mondás, az írás küszöbe. A regény első mondatai a teljes regényfolyamnak kijelölik a medret. „*Sokáig korán feküdtem le. Néha, alighogy elfújtam a gyertyát, oly gyorsan lecsukódott a szemem, hogy még azt sem mondhattam magamban: No, most elalszom. De aztán, egy fél óra múlva, felébredtettem az a gondolat, hogy ideje lesz álomra térni, le akartam tenni a könyvet, mert azt hittem, még a kezemben van, s elfújni a gyertyámat, alvás közben is gondolkoztam azon, amit az ágyban olvastam, csakhogy ezek a gondolatok sajátos irányba terelődtek, úgy tetszett, én magam vagyok az, amiről a könyv beszél... Ez az érzés tovább élt bennem pár pillanatig az ébredés után, nem zavarta az értelmemet, inkább csak elhomályosította, mint szemet a hályog, s nem engedte meglátnom, hogy a gyertya már nem ég.*”³ Az érzés tovább élt bennem pár pillanatig az ébredés után, nem zavarta értelmemet – írja Proust, utalva az álom és ébrenlét közti egyensúlyi helyzetre. Ez a termékeny, inspiratív állapot az érzékelés szerkezeti keretét adja, hiszen mérhetetlenül kiterjeszti azt az időt és teret, amit a felébredés és az elalvás igénybe vesz, pontosabban kisajátít magának. Ebben a szerkezeti időben az elalvás ideje az ébredés idejéig tart, s ez fordítva is ugyanígy igaz. Mintha nem is maradna más, mint az egymásba érő köztes idő. Ez az összetorlódott idő olyan összeszerveződés, aminek egyetlen pontját érintve az egész struktúra rezgésbe jön, s ez a megszakíthatatlan mozgás az élet belső formájává válik. Ezért nehéz eldönteni, hogy a prousti mű a folyamatos álmodás vagy a folyamatos ébredés munkáját jelenti-e. Mindenesetre a felébredés tulajdonképpen az idő kicsomagolása a valóság burkából. Az *Álmok, szobák, nappalok* című könyvében rendkívül érzékletesen kap hangot a valóságnak ez az ébredésben kibomló természete. „*Napról napra kevesebb értéket tulajdonítok*

³ Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. Swann. Bp., Európa Kiadó, 1983. Fordította: Gyergyai Albert. 7. o.

a tudatosságnak. Napról napra tisztábban látom, hogy író csak az értelmén túl képes bármit is megragadni. Amit a tudat múltként kínál nekünk, az nem a múlt. Valójában amint elmúlik életünkben egy-egy óra, testet ölt, és elrejtőzik valami megfogható tárgyban, akár némelyik népmesében a holtak lelke. És ha nem találkozunk a tárggyal, az elmúlt idő fogoly marad benne, örökre fogoly.”⁴

A folyamatosan szerveződő időcsomókban és ezeknek a kiszabadításában, folyamatos felbontásában Pénélopé munkája érhető tetten. Nappalnak és éjszakának, álomnak és ébrenlétnek e különös alakja a nappalban eltüntette az éjszakát, az éjszakában pedig a nappalt. A másik lét szakadatlan érvénytelenítése a megszövéés és felbontás tevékenységében szintén az időt deformálta. Munkája azonban a prousti munka ellentettje, hiszen Pénélopé éppen az idő nyomait akarja eltüntetni. Felejtését azonban az emlékezés működteti: az idő felejtése vagy érvénytelenítése egy másik idő megőrzését és megmentését jelenti. Pénélopé felébredésekor az éjszakából semmi nem marad, s az adja az ébredés értelmét, hogy az eltűnő maradéktalanul eltűnt. A görög asszony így maga lesz a textúra kontinuitását megbontó álomcenzúra. *Az eltűnt idő nyomában* című regényről írott zseniális tanulmányban Walter Benjamin rendkívül érdekes összefüggésbe ágyazza a szövést és felbontást végző pénelopéi munkát: „Az emlékező szerző számára egyáltalán nem az játssza a főszerepet, amit megélt, hanem az, ahogyan az emlékezése szó, az emlékekbe való visszagondolás Pénélopé-munkája. Vagy talán nem inkább a felejtés Pénélopé-művéről kellene beszélni? Minden reggel felébredve többnyire gyengén és szórtan, csak pár kibomlott szálon tartjuk kezünkben a megélt élet szőnyegét, ahogyan azt a felejtés szötte bennünk. De minden egyes nappal felbomlasztja a felejtés szötesét és ornamenseit.”⁵

Pénélopé számára a szétszövéés a nappal szétszövéése és felejtése. Olyan álomszötte, aminek a színe és fonákja az emlékezés és felejtés vibrálása. Pénélopé az emlékezés és felejtés folyamatos munkájában biztosítható ébrenlét legjelentősebb metaforája. Így fenntartott ébrenléte azonban egyszerre egy nagy álom megőrzése is. Ennek az éber álomnak a tárgya Odüsszeusz. A férfi szintén távollévő, eltűnő. Csak egy másik térben és másik időben létező, ám Pénélopé szövetének fonalai onnan indulnak, egy olyan odaútból, amit a szövés – bontás kettőssége teremt, és tart életbe. Egy olyan álomkép ez a férfiről, ami a maga szürrealisztikus homályosságában minden más lehetséges képet felszívott már magába, hogy eltüntesse azokat az őseredeti képben. A Pénélopé művéről beszélő Walter Benjamin maga is szinte megszállott érdeklődéssel fordult az átmenetek, a töréspontok, az átjárók világa és valósága felé. Egyik legfontosabb munkája, a *Passzázatok – Átjárók (Das Passagen – Werk)* már a címevel is jelzi kíváncsiságának horizontját. A montázs elve alapján szerkesztődő könyv a szerző minősítése szerint a XIX. század őstörténete kívánt lenni. A passzázatok a nagyváros sikátorai, zegzugai valójában a tér legvékonyabb, legfinomabb hajszálerei. Szinte észrevétlenül átmenetek utca és utca közt. „Az architektúra mint a látens mitológia legfontosabb tanúsága. A tizenkilencedik század legfontosabb architektúrája a passzázs.”⁶ A passzázs Benjamin számára ugyanaz az architektonikus térben, mint a felébredés az idő rendjében, hiszen a passzázs a középkori városban még nem volt alárendeltje más, nagyobb utaknak – egyáltalán maga volt az út. A nagyvárossá válás taszította sikátorra a passzázásokat. A passzázatok belső ragyogása kialakult az elektromos fények fellobbanásával. Saját fényes múltjában, mint egy álomban gyökerezik a passzázatok ébredése. A passzázatok lényegüket tekintve a város álmának és ébrenlétének közei. Mint összesűrűsödés a felébredés ideje és helye, ugyanakkor historikus indexszel bíró tér, amely azonos önmaga őstörténetével. Egy jövő archetípusa. Az átmenet, a találkozás nappal és éjszaka, álom és ébrenlét között passzázs – felébredés. A jelen (maga is leendő őstörténet) gyökerét alkotó őskép minden ébredésben ott ragyog. Őskép Eurüdiké és Odüsszeusz is. Amikor egy kép a historikus indexe által mintegy beáll az időbe, az idő pedig véglegesen képpé fixálja azt (akár úgy, hogy – Proust szavaival – egy tárgyba menekíti), akkor úgy válik mértékadóvá, hogy egy ébredészónában egy múlt jelenévé válik. Ez a jelen a képek olvashatóvá válásának jelene, mondhatnánk azt is, hogy a képet körülölelő időzár felbontása a múlt jelenbe áramlásának a küszöbfeltétele.

A felébredés pillanatában többnyire még a maguk evidenciájában vannak meg álunk képei, s csak a teljes ébrenlétben válnak felidézhetlenné ezen evidens formá-

⁴ Marcel Proust: *Álmok, szobák, nappalok.* (Contre Sainte-Beuve) Bp., Filum Kiadó. Fordította: Lótánt Zsuzsa 5. o.

⁵ Walter Benjamin: *Adalékok a Proust-képhez.* In: *A szirének hallgatása.* Bp., Osiris Kiadó, 2001. Fordította: Szabó Csaba. 127. o.

⁶ Walter Benjamin: *Passzázatok.* In: *A szirének hallgatása.* 202. o.

Derek Besant grafikája

jukban. Ez volt Freud számára az egyik kiinduló kérdés. Miért felejtjük el az álmot felébredés után? „Közmondásos, hogy reggelre az álmok szertefoszlanak. Megfigyelhetjük, mint zsugorodik a reggel még élénk álomemlék a nap folyamán apró töredékké. Olykor tudjuk, hogy álmodtunk valamit, de azt már nem, hogy mit.”⁷ Az öskép azonban a felébredéssel válik azonossá önmagával, hiszen az emlékezés és felejtés Pénélope-művének a felébredés Mostjaként egyetlen megmaradtja lesz. A Passzázsok egyik Prousthoz kapcsolódó töredékében Walter Benjamin rendkívül termékeny összefüggésbe ágyazza álom, ébrenlét és felébredés hármását: „A felébredés talán a szintézis az álomtudat téziséből és az éber állapot tudatának antitéziséből. Akkor a felébredés mozzanata azonos volna a megismerés Mostjával’, amelyben a dolgok a maguk igaz – szürrealisztikus – arcát öltik. Ekképpen fontos Proustnál, hogy az egész élet tétje az élet legnagyobb mértékben dialektikus töréshelyén, a felébredésen helyeződik el.”⁸

A felébredésnek az élet dialektikus töréshelyeként történő szép értelmezése vezet be Benjaminsnál a Most dimenzióját az életbe. Önmagunk első újratapasztalása az álom és az éjszaka öntapasztalat-hiánya után visszatérés az idő rendjébe. Az óra újraindítása, amikor is nem az elmúltból a jelenbe fordulás vagy a jelennek az elmúltba zuhanásának kontinuitása épül, hanem egy olyan diszkrét pillanat adódik, ami a nemszegmentált és a szegmentált idő közé ékelődő pillanathézag. A Most csomója. A test első érzékelhető mozdulata a térben, amit a lassan kirajzolódó tárgyak teremtenek meg újra az ébrenlét tereként. A felébredésben újakezdődő Most drámai tapasztalatáról már Homérosz is beszámol az Odüsszeiában, amikor utolsó hajótörése után Odüsszeusz anyaszült meztelenül, múltjából mindent elveszítve partra vetődik a phaiákok szigetén, Szkhéreiában. „Néki Athéné álmot szórt szemére, hogy az szüntesse azonnal nagy kimerültségét, jó szemhéját betakarva. Hát így szunnyadt ott a sokattürt, fényes Odüsszeusz, álom – s fáradtság nyűgözötn.”⁹ Az idegen éjszakának kitett meztelen test védtelensége meg-

⁷ Sigmund Freud: Álomfejtés. Bp., Helikon Kiadó. 1985. Fordította: Hollós István. 42. o.

⁸ Walter Benjamin. Passzázsok. In: i. m. 227. o.

⁹ Homérosz: Odüsszeia. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. Fordította: Devecseri Gábor. 106. o.

rettenti a másnap Odüsszeuszra rálelő phaiák lányokat, s az ébredés Mostját döbbenet megtapasztaló hőst is. „Fölsikítottak a nők: föl is ébredt fényes Odüsszeusz, és föl is ült, így töprengett a szívében, eszében: Jaj nekem, újra milyen népek földjére jutottam? Dölyfösek-é, vadak-é? Törvénnyel mitse törődök, vagy vendégszeretők s elméjük féli az istent?”¹⁰ A hős Odüsszeusz elé tornyosuló kérdések sora a múlt álomképei felől íródik a születést (újjászületést) tapasztaló ébredő számára, akit ráadásul egy hasító sikítást hoz a napvilágra. Homérosz a születés drámáját teszi itt mindennél érzékletesebbé. Minden passzázs archetípusával állunk szemben. A felriadt Odüsszeusz számára először az öntapasztalat eszmélődő kérdései fogalmazódnak meg, s csak ez után érzékeli a konkrétumokat, a hangokat és képeket. („*Mintha leányok hangja sikoltott volna körülöttem, nimfáké, kik a csúcson laknak, s bérc meredélyén.*”)

Ez a fáziskésés, a reflexió idejének eltolása a felébredés drámai Mostja miatt történik. Ebben az összesűrűsödésben, az idő pillanatközében azonban a tudat megszokott reflexióinál lényegesebb tudatmozdulatok történnek. Odüsszeusz híres kérdései az abszolút lényegre vonatkozó kérdések. Egy olyan tisztánlátásból fakadnak, ami még nem vesz tudomást az ébrenlét valóságáról, hogy egy megismerés/felismerés tiszta Mostja lehessen. Odüsszeusz nem tud az Ithaka szigetén őt váró Asszony művéről, de szellemi mozgása Pénélopét ismétli: álom és ébrenlét között megtartani a távollévőt, megszöni, majd felbontani, felbontani és megszöni a vásznat. Odüsszeusz Pénélopé mellett áll az élet töréspontján, mindketten szintézisreteremtők elmúlt és eljövendő között. A felébredéskor megőrződő / elvesző kép múltból érkező és jövőt szervező identitása adja az én személyes történetét. A képek soraként érzett történet/történelem nem elsősorban a cselekvések mentén íródik, hanem olyan összevillanásokat tartalmaz, amely a felismerés fényével világítja és teremt meg önmaga horizontját. „*Nem úgy van, hogy az elmúlt a jelenbelire vagy a jelenbeli az elmúltra veti fényét, hanem kép az, amiben a volt a Mosttal villámszerűen áll össze egyetlen konstellációvá. Más szóval: a kép a szüneteltetés csendjében megállt dialektika. Hiszen amíg a jelen vonatkozása a múltra tisztán idői, a voltak a vonatkozása a Mostra dialektikus vonatkozás: nem idői, hanem képi természetű. Csak a dialektikus képek az igazi történeti, azaz nem archaikus képek.*”¹¹

A kép a szüneteltetés csendjében megállt dialektika, mondja Benjamin, azaz a kép az idő felszámolásával szerveződik, mint egy Most villámcsapása. Ez a felébredésnek az a szintézisreteremtő impulzusa, melyről a hegeli triád kapcsán fentebb Benjamin beszélt. Ugyanezt mondja Proust, amikor a tárgyakban rejtőző elmúlt időről beszél, hiszen a tárgyakban az idő képpé válik. A kép megpillantása látó és látott felébredése, egymásra nyílása. Benjamin szerint a kép a volt és a most egyetlen konstellációba történő beállása. Azonban a kép ilyen teremtődését mind az álom, mind az ébrenlét akadályozza, mert csak az élet töréshelyein születhet meg. „*És ha nem találkozunk a tárggyal, az elmúlt idő fogoly marad benne, örökre fogoly. Könnyen lehet, hogy a rejtékadó tárggyal – vagyis az érzékeinkre gyakorolt hatással, mivel számunkra minden tárgy érzéki módon adott – soha többé nem találkozunk. Ezért aztán életünkben vannak olyan órák, amelyek sosem támadnak fel.*”¹² Amikor Proust a tárgyakban eltűnő, s a találkozásban újraébredő valóságot a feltámadás fogalmával illeti, lényegileg ragadja meg azt, amiről mi is beszélni szeretnénk. Egy már elveszett, végleg eltűnő holtág jelenlévővé válásáról. Orpheusz, Pénélopé és Odüsszeusz tapasztalatáról – mindnyájunk tapasztalatáról. A felébredés bennünk és velünk történik. Proust tételesen nem szól a testbe rejtett időről, könyvében elsősorban a tárgyak válnak az idő kristályaivá. Valamiként mégis azt érezhetjük, hogy a regényben az idő igazi és legtitokzatosabb burka az emberi test, mert a rejtékadó test a találkozások küszöbe. A felébredésben önmagát birtokba vevő test. Az álomban önmagáról nem tud, de mások álmában újra és újra megjelenő test.

¹⁰ Uo. 108. o.

¹¹ Walter Benjamin: Passzázsok. 226. o.

¹² Marcel Proust: Álmodok, szobák, nappalok. 5. o.